

TILL THOMAS BREDSORFF VID UTDELANDET AV SVENSKA AKADEMIENS NORDISKA PRIS DEN 15 APRIL 2015

Den Thomas Bredsdorff jag upptäckte som ung var 1700-talsforskaren, och den Thomas Bredsdorff som främst har förändrat min syn på saker och ting är den som omdefinierade Upplysningen.

Att förstå den europeiska upplysningsrörelsen är inte ett historiskt problem vilket som helst. Upplysningens värden är idag mera omstridda än någonsin. De angrips inte bara med ord utan med kulkärvar och bomber. Det är livsviktigt att veta vad denna kulturella strömning var för något och hur den kunde bli en så väsentlig del av Västerlandets identitet. Det besvärliga är att förståelsen ännu i vår tid blockeras av en tvåhundra år gammal karikatyr, utförd av det tidiga 1800-talets romantiker och fullföljd av moderna kulturhistoriker med monokroma bilder av evigt samma fritänkare och libertiner. Vad Bredsdorff målar är, för att anspela på en av hans boks titlar, en mera brokig tavla, med mera mänskligt liv.

Det romantikerna gjorde, när de slog sig in på den kulturella scenen i Napoleontidens Europa, var något som alla generationer sedan dess har ägnat sig åt. Det effektivaste sättet att komma till rätta med etablerade tänkesätt, som står i vägen för ens egna ambitioner, är inte att vederlägga dem utan att konstruera vad engelsmännen kallar en ”tant Sally”: en förenklad, töntig och vimsig version av den världsåskådning eller vetenskapsteori eller politiska filosofi som man vill bli av med, en halmdocka man sedan massakrerar med några raska snitt. Det är vanligtvis ingen svår uppgift. Man slipper på det viset att hitta relevanta invändningar mot de starka punkterna i det tidigare systemet. Vi har alla varit med om detta. Positivismen var min ungdoms tant Sally, som vi lustmördade med hermeneutik, sedan ströp vi marxismen med poststrukturalismen, och sedan kunde vi andas fritt.

Thomas Bredsdorff, som är litet äldre i gamet än jag, har bevittnat åtskilliga sådana dramer, men har såvitt jag kan bedöma hållit sig undan, förmodligen med den riktiga känslan att det alltid väntar ett kommande lustmord längre fram, där tant Sally, då tillverkad av några yngre slynglar, är en docka som föreställer en själv. Det är svårt att beslå Bredsdorff med att ha ridit på någon trend, och han envisas på ett nästan irriterande sätt med att ta intellektuella påståenden på allvar. Att nya teories karisma ohjälpligen bleknar efter en tid är för honom inget argument mot deras sanning, vilket det i praktiken är i kulturdebatten. Tvärtom gör han på ett ställe i sina memoarer följande snillrika iakttagelse: ”Det er et af problemerne ved humaniora som videnskab: at positioner ikke opgives fordi de modbevises eller overvindes, men at de bare forlades i vejkanten som slangeskind end ikke myrerne gider krybe rundt i.” (”Det är ett av problemen med humaniora som vetenskap, att positioner inte överges därför att de motbevisas eller övervinns utan att de bara lämnas vid väjkanten som ormskinn som inte ens myrorna bryr sig om.”) Har man varit med på fältet några decennier, är det svårt att läsa dessa ord utan att rodna. En slutsats som Bredsdorff överlåter åt läsaren är att positioner och teorier kanske inte är fullt så viktiga för litteraturvetenskapen som varje generation på ett visst stadium av sin klättring mot toppen intalar sig att de är. Det viktiga är något annat: att några håller liv i ett litterärt arv genom att fortsätta att utforska vissa kanoniska texter.

Thomas Bredsdorffs verksamhet är ett uttryck för en sådan övertygelse. När han om sig själv använder det gamla, fina ordet litterat, menar han en skrivande läsare. Han återvänder genom femtio år till ett antal framför allt danska men även nordiska författarskap, med en kärlek som snarast har blivit starkare med åren. För varje gång lyckas det honom att uppenbara någonting nytt och väsentligt hos dessa författare: Holberg, Brorson, Ewald, Baggesen, H.C. Andersen,

Kierkegaard, Herman Bang, Villy Sørensen och även svenskar, inte minst Bellman, som han skrivit om med stor insikt. Faktisk har ingen på ett enklare och klarare sätt definierat Bellmans berättarteknik i Fredmans epistlar än Thomas Bredsdorff gjorde i en artikel om ”den deskriptiva imperativen” hos Bellman. Hans förfarande, att använda en grammatisk kategori som nyckeln till förståelsen av ett unikt författarskap, skvallrar om betydelsen av det strukturella betraktelsesätt som han tidigt tillägnade sig från den danske lingvisten Louis Hjelmslev, den så kallade glossematiken. När den franska strukturalismen några år senare likt en lavin i en alpdal begravnade dansk och i någon mån även svensk litteraturvetenskap, befann sig Bredsdorff redan på en mental höjd från vilken han så att säga kunde betrakta lavinen uppifrån. Med fin självironi – den typ av ironi som han tycks föredra – beskriver han sin egen dåliga tajming, då han efter ingående teoretiska studier på 60-talet kom till slutsatsen att estetisk strukturalism är omöjlig i exakt samma ögonblick som strukturalismen bröt lös i Danmark.

Nå Upplysningen då! Enligt mångas uppfattning har vi knappast haft mycket av den varan i Norden, åtminstone inte under 1700-talet. Att hävda förnuftets rätt, att ersätta Aristoteles och skolastiken med en naturvetenskaplig världsbild, att våga tänka fritt och kritisera alla dogmer, att gå i bräsch för yttrandefrihet och mänskliga rättigheter, det var sådant som de franska encyklopedisterna ägnade sig åt, inspirerade av engelska pionjärer som Locke och Newton. Vi har ingen Voltaire i Sverige, nej, knappat ens några anständiga deister. Då Tore Frängsmyr hävdade att det inte fanns någon Upplysning i vårt land, menade han ungefär att det inte fanns någon voltaireansk kamprörelse. Liknande synpunkter har gjorts gällande för motsvarande skede i Danmark.

När Thomas Bredsdorff tog sig an Upplysningen, tänkte han, som det numera heter, utanför boxen. Han slutade leta efter bespottare av det heliga och accepterade att de nordiska samhällena vid den tid det gäller var till den grad genomsyrade av den statsbärande religionen att intellektuell frigörelse huvudsakligen måste ske inom den kristna trons ramar. När man väl kostat på sig att erkänna detta, öppnar sig nya vyer i det nordiska 1700-talet. Bredsdorff gör alltså det snillrika draget att söka upplysningen även hos dem som skenbart, det vill säga enligt moderna definitioner, är dess motståndare. Han väljer en annan strategi än Martin Lamm på sin tid i det berömda verket *Upplysningstidens romantik*. Han undviker att reducera den nya, kritiska intellektuella strömningen till enbart ateism och mekanisk materialism och slipper då att förutsätta att det fanns två parallella och av varandra nästan oberoende kulturer på samma plats, en rationalistisk och en irrationalistisk, som Lamm måste göra.

Han ser till att börja med att den metafor som gett Upplysningen dess namn egentligen är av religiös natur: ur mörker kommer jag till ljus, med psalmistens ord. I filosofernas kamp för oförvillad sanning skönjer man frälsningstemat. Upptäckten av vetenskapen kan ha samma skakande verkan som en omvändelse, och befrielsen från misstaget genom den filosofiska metoden är hos Descartes och andra lika extatisk den kristnes befrielse från synden. Bredsdorff upptäcker att de mest radikala tankeströmningarna i Norden har sin upprinnelse hos de kristna reformrörelserna och hos fromma anhängare av välgörenhet och svärmiska tillskyndare av humanitet. Utan den kraft som fanns i den pietistiska väckelsen, i frimureriet eller för den delen i spinozismen hos en udda gestalt som Thomas Thorild, hade det inte blivit så mycket bevänt med upplysningsrörelsen i vår del av världen.

Med denna utgångspunkt skapar Bredsdorff ett nordiskt koncept för Upplysningen i stället för det europeiska standardkonceptet, som visat sig stämma så dåligt på våra snillen. Det har långtgående följder, om man, som man bör, läser *Den brogede upplysning* i skenet av vår tids brottnings med upplysningsidéerna – den som pågår i talande stund i Europas medier och

folkvalda församlingar. Vinsten med hans perspektiv är att man slipper den antireligiösa låsning, som i praktiken omöjliggör en dialog med människor från kulturer där utsagan ”Det finns ingen Gud” är meningslös eller frånstötande. Bredsdorffs modell för det upplysta nordiska 1700-talet öppnar en möjlighet att fortsätta samtalet om tolerans, yttrandefrihet och mänskliga rättigheter även när vi har insett att religionen inte kommer att förvinna bara för att västerländska kulturdebattörer knäpper med fingrarna.

Bredsdorff uppdragar hos pietisterna samma strävan efter individuell frigörelse från auktoriteter och hierarkier och samma ifrågasättande av hävdvunna trossanningar som hos de franska och engelska filosoferna. Enligt ortodox kristen uppfattning är vi alla syndare inför Gud och måste ta emot nåden som en gåva. Herrnhutarna, de mest radikala pietisterna, var däremot övertygade om att en kristen har förmågan att genom sin trosiver stiga i grader av gudaktighet och rentav nå saligheten med egna krafter. De hävdar att det finns något gott i människan, och att man kan missionera fram det. Det handlar om att tona ner eller rentav överge läran om arvsynden, så att reformer och förbättringar får en mening. Dessa systemkritiska kristna i 1700-talets Nordeuropa uppvärderade på ett för sin tid chockerande vis sexualiteten och kroppen och känslorna och betonade jämlikhet och jämställdhet mellan män och kvinnor. Deras förkunnelse var ett första steg på vägen mot demokrati i ett samhälle som socialt och ekonomiskt ännu befann sig på en halvfeodal nivå.

Bredsdorff avlägsnar sig ytterligare från standardbilden av Upplýsningen som en trist och papperprasslande förnuftsdyrkan genom att inkludera frimurarna och andra ideella sällskap. Den optik han erbjuder gör det möjligt att urskilja upplysta drag till och med i Bellmans ordensparodier, låt vara att deras skratt har en mildare och mera försonande klang än Voltaires spetsigt håfulla. Ridder Lundholm i vrån – en upplysningsman? I varje fall hans skald.

Upplýsningen har under 1900-talet getts skulden för de olyckor som har drabbat vår världsdal och skylts för de inhumana dragen i det moderna samhället. Det rör sig till övervägande del om en reaktion som idémässigt och emotionellt är en utlöpare av romantikens förnuftskritik, vilket är påtagligt även hos tänkare som Horkheimer och Adorno i deras berömda traktat *Dialektik der Aufklärung*. Thomas Bredsdorff undgår med sitt bredare grepp denna dualism och behöver inte uppleva sig som mörkerman när han drar fram Upplýsningens auktoritära drag, tendensen till självförgudning hos förnuftets profeter, till exempel Thorilds tro på en enda, uteslutande sanning (som han själv förfogade över), sammanfattad i den berömda sentens som sedermera sattes ovanför ingången till Uppsala universitets aula, ”Tänka fritt är stort, tänka rätt är större” – en sats som enligt Georg Brandes mest erinrar om inskriptionen över porten till Inferno hos Dante, ”I som här inträden, låten hoppet fara”.

I sina nyligen publicerade memoarer, *Gør hvad du vil – men sig, hvad det er*, som borde vara obligatorisk läsning för unga litterater, hävdar Thomas Bredsdorff att humanistiska avhandlingar bör driva en tes och inte enbart vara redogörande. Han skildrar teserna som en inspirerande drivkraft i sitt eget skrivande. Som hans läsare vill jag tillfoga att en tes i hans böcker inte i första hand är en sanning som skall ledas i bevis utan en strålkastare som belyser litteraturens mörka inre och får andra ting än de vanligen synliga att framträda. Man kan åskådliggöra detta både med *Dansk litteratur set fra månen*, närläsningar av arton författare från äldsta tid till nutid, och med hans stora avhandling om naturbegreppet på 1700-talet, *Digternes natur*.

Bredsdorffs vana att hålla sig nära textens enskildheter och språkliga särdrag, den nykritiska sidan av hans väsen, skulle lätt kunna skymma den djärvhet han begår i den förstnämnda boken. Han postulerar nämligen existensen av en storhet som är otillgängligt för naturvetenskaplig analys, osynlig i elektronmikroskopet, oåtkomlig till och med för

titthålskirurgin men som är litteraturens egentliga ämne, ett ämne som den har utforskat med en större framgång än psykologin, psykoanalysen, hjärnfysiologin, kognitionsforskningen och vem ni vill, nämligen själen.

Enligt hans begrepp har själen, eller mera precist framställningen av själen en historia. Än är den viljan som utkämpar sitt drama om sin frälsning i kraftfältet mellan Gud och ondskans makter, än är den känslornas flödande källa, än är den förklaringen till den mänskliga individens ohjälpliga brist på objektivitet och transparens. Men vilka metamorfoser den än genomgår under seklerna, är den envist där – *eppur si muove* – denna irriterande sak, som inte passar i den vetenskapliga världsbilden, men som litteraturen har i troget förvar.

I sin nu fyrtio år gamla idéanalytiska avhandling *Digternes natur* är det Bredsdorffs tes att den beskrivande diktningen på 1700-talet, som valde landskapet och naturkrafterna till sitt föremål, egentligen handlar om den förändrade synen på människans natur: steget från syndamedvetande till självtillit. Jag läste boken då jag som ung man var sysselsatt med vad som skulle ha blivit min doktorsavhandling om den engelska estetikens födelse i början av 1700-talet genom Joseph Addison, en avhandling som trots år av intensivt forskningsarbete aldrig blev skriven. Förändringen i naturuppfattningen skulle ha varit en av huvudpunkterna. Addison lanserade som den förste teorin om naturgeniet. Jag hade hela den internationella diskussionen om naturbegreppet aktuell när jag läste Bredsdorffs bok då den kom ut 1976. Jag minns att jag fann den imponerande, både genom sin lärdom och genom framställningens energiska klarhet, författarens förmåga att hugga sig fram genom de idéhistoriska definitionernas snårskog till en utsiktsplats från vilken 1700-talet tedde sig fullt begripligt. Ordet ”natur”, visade det sig, betydde nästan aldrig ”landskap”, grönskan där ute i backen, utan nästan alltid ett tings väsen och inneboende egenskaper, skapelsen, det medfödda till skillnad från det som förvärvats genom uppfostran och skolning. 1700-talets deskriptiva landskapspoesi var moralisk till sin art, var avsedd att förtydliga människan. Även den blidaste vårskildring var en del av Upplysningens drama.

Allvarliga tänkare – och Bredsdorff är en sådan – måste förr eller senare ta ett livtag med ironin, det stora hotet mot allvaret här i världen. Det skedde med *Ironiens pris*, utgiven 2011. Det är en tvetydig titel. Boken är verkligen ett lovtal till ironin som befriare och vägröjare för förnuftiga samtal, men den har samtidigt en skarp blick för ironins omkostnader, att de maktlösa får sin maktlöshet bekräftad när de utsätts för den. Till slut hamnar författaren i likhet med oss alla på den plats i labyrinten, där man upptäcker att man bara har gått runt hela tiden, nämligen i frågan hur vi kan vara säkra på att uppmaningen ”Ingen ironi!” inte är ironisk.

Det enda som någorlunda skyddar mot ironi är väl luttrad livserfarenhet och praktiskt handlag, saker som det inte går att skratta åt och inte att upphäva med roade blickar mellan införstådda. Bredsdorff ger i sina memoarer rikligt med utrymme åt sin tid som gast på segeljollar i de första fredsårens danska kappseglingssyra och även åt en kort men upplevelserik tjänstgöringsperiod i handelsflottan. Sådana ränder går aldrig ur. Det finns något av sjömannens erfarna blick i hans bevis för att Karen Blixen *inte* led av syfilis utan förmodligen av biverkningarna av dåtidens farliga medicinering mot en sjukdom hon inte hade men gärna ville inbilla omgivningen att hon led av.

Thomas Bredsdorff har modet att berätta att han alltid blev vald sist när man delade upp sig på lag för att spela fotboll i skolan. Det känner jag igen. Det är så man blir intellektuell. När man överblickar hans halvsekelånga verksamhet som litteraturforskare, lärare och kritiker, ter han sig som en av centralgestalterna i vad som var en guldålder i nordisk humaniora. Jag säger

nordisk hellre än dansk, för han har även gjort svensk litteratur stora tjänster, inte bara med sina 1700-talsstudier utan lika mycket med monografin över P.O. Enquist och med sin mångåriga insats som dagskritiker av litteratur och teater.

När jag säger guldålder är det inte bara för att man i vårt humanistiska nu så tydligt känner smaken av järn. En avundsjuk betraktare kunde framkasta att Thomas Bredsdorff i själva verket personifierar vad jag hört någon kalla den gyllne triangeln i dansk kultur: Köpenhamns universitet – Politikens kultursida – Gyldendals förlag.

Som svensk skulle jag snarare framhålla att han är en av de ytterst få teaterkritiker i världen som har fått en kyss på pannan av Ingmar Bergman.

Nu får han också en välförtjänt kram av Svenska Akademien.

HORACE ENGDAHL